

Б. А. ТИМОЩУК

Славянское городище Грозинцы на Буковине

Резюме

В статье изложены результаты исследования, проведенного в 1971 г. экспедицией Черновицкого государственного университета на славянском городище в с. Грозинцы Хотинского района Черновицкой области. Земляной вал, окружающий городище со всех сторон, был насыпан в конце IX—начале X в. и не имел внутренних деревянных конструкций. Под его подошвой прослежены остатки деревянной крепости VIII—IX вв. Их изучение показало, что основу оборонительной линии первоначального укрепления составлял частокол, к которому с внутренней стороны примыкали постройки полуземляночного типа. С внешней стороны частокол был подсыпан землей, а на близком расстоянии от него проходил неглубокий ров.

На территории укрепленной площадки (ее размеры 270×315 м) раскопаны полуземлянки с печами-каменками и ямы-погребца. Собранные материалы свидетельствуют о том, что жизнь на городище продолжалась до середины XIII в. Рядом располагалось одновременное с ним селение.

М. Л. ШВЕЦОВ

Багате кочівницьке поховання з Донбасу

У жовтні 1962 р. вчитель історії Новоіванівської восьмирічної школи С. Г. Колесников провів обстеження одного з курганів у групі поблизу с. Новоіванівка Амвросіївського району Донецької області. Результати обстеження поховання він детально описав у листі до Донецького обласного музею, де експонується інвентар, зібраний дослідником¹. Ці матеріали, що мають безперечний інтерес, дають змогу частково простежити обряд поховання і датувати комплекс.

Поховання відкрито в кургані висотою близькою 2 і діаметром 10 м. На глибині 3 м від його поверхні лежав кістяк коня, орієнтований головою на південь. На захід від нього на глибині 3,4 м виявлено стремено, вудила, пряжку і шматочки шкіри від ремінної зброї, скріпленої скобами з мідного дроту.

Нижче, на відстані 1 м, в могильній ямі довжиною 3 і шириною 2 м (?) у дерев'яній домовині виявлено жіночий кістяк довжиною 1,75 м, що лежав головою на схід, у витягнутому положенні і руками, покладеними вздовж тіла. Подібне поєднання орієнтації кістяків коня і покійника досі не траплялося в пізньокочівницьких похованнях. Померлу супроводив багатий інвентар, що вказує на її знатне походження. Так, голову небіжчиці прикрашала діадема, а з лівого боку, біля вушного отвору, наявний бубонець-підвіска, який, очевидно, також належав до головного убору. Між ключицями, біля шийних хребців, лежали дві золоті пластинчасті бляшки і золота шийна гривня. На грудях похованої була брошка з того самого металу, а на обох передпліччях — по два браслети: скляний і срібний. Біля кисті правої руки була друга гривня з обламаними вушками, на пальцях рук — дві срібні і дві золоті обручки. Під скелетом, на рівні тазу, знайдено бронзове дзеркало і кришталеву лінзу в оправі, а також шматочки тканини. В кисть правої руки вкладено залізний ніж з кістяною ручкою. За 0,6 м на схід від черепа стояв глек, а навколо нього були розсипані зерна проса. За 0,5 м на захід від ніг померлої (на 0,3 м нижче від стремена і вудил) трапився мідний казан із залишками загробної їжі — кістками вівці.

¹ Фонди Донецького обласного краєзнавчого музею (далі ДОКМ), інв. № 514. Матеріали передав у музей Т. А. Шаповалов.

Стремено має овальну форму з розплющеною верхньою частиною дужки і широкою овальною підніжкою (рис. 1, 1). Аналогічні стремена — досить часті знахідки в похованнях пізніх кочівників, зокрема в Київській і Вінницькій областях². Відомі вони і в кочівницьких пам'ятниках у Саркелі — Білій Вежі, Московській області, Сибіру³.

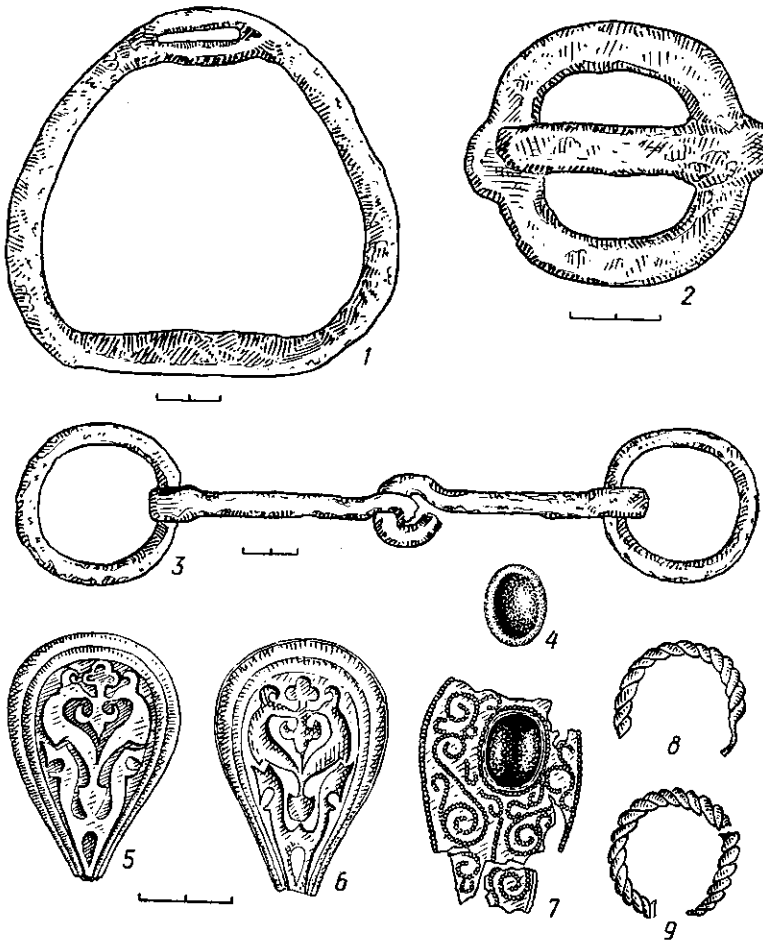

Рис. 1. Збруя та прикраси з поховання.

Вудила з перегином і рухомими великими кільцями (рис. 1, 3), як і стремено, належать до широко розповсюджених протягом порівняно значного відрізу часу.

Залізна пряжка має напівовальну форму (рис. 1, 2). Подібні пряжки є в похованнях Великотарханського могильника на Волзі, а також середньовічних некрополів у Криму⁴.

² Н. Е. Бранденбург. Журнал раскопок 1888—1902 гг. СПб., 1908, стор. 30, 172—173 (с. Зеленки, к. 312, о. п. 1894 р.; хут. Кам'янка, к. 443).

³ С. А. Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях.— МИА, № 62. М.—Л., 1958, стор. 168, рис. 8, 8; Г. А. Федоров-Давыдов. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, стор. 12, рис. 1, тип Е1; А. А. Гаврилова. Могильник Кудырге как источник по истории алтайских племен. М.—Л., 1965, табл. XXVII, 14.

⁴ В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964, табл. XI, 13, 16; Е. Н. Черепанова, А. А. Щепинский. Погребения поздних кочевников в степном Крыму.— Археологические исследования средневекового Крыма. К., 1968, стор. 185, рис. 3; стор. 186, рис. 4.

Предмети кінського спорядження з Новоіванівки і весь набір загалом дуже типові. Наприклад, аналогічний набір збруї є в кочівницьких похованнях степового Криму.

Діадема складається з напівкільцевих жолобчастих пластин, виготовлених з міді і позолочених (рис. 2, 3). Пластини низкою прикріплювалися до дерев'яного пружка, обгорнутого тканиною. З цією метою в

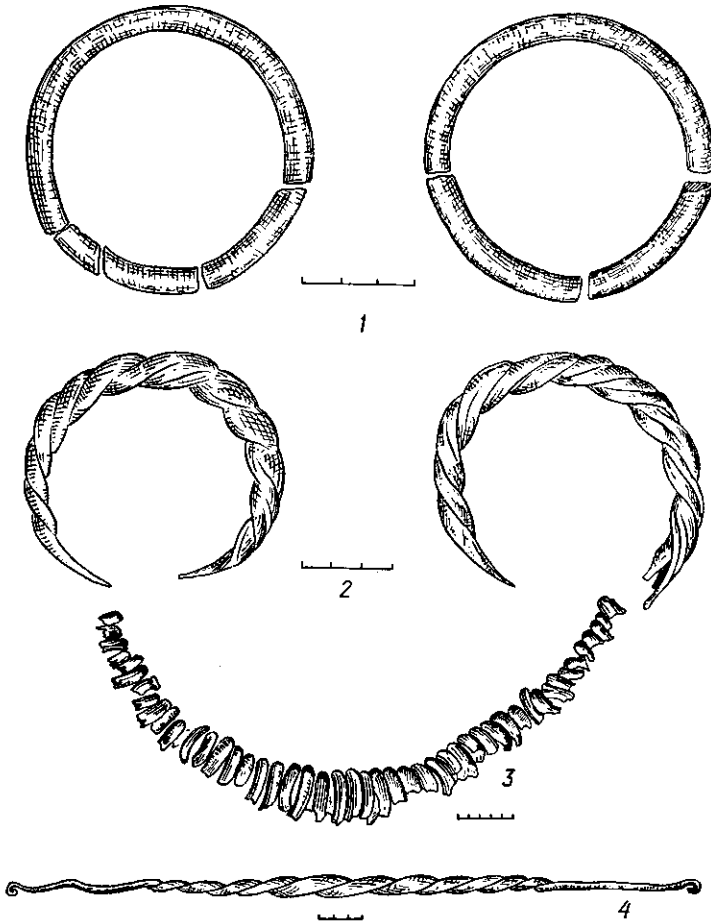

Рис. 2. Прикраси з поховання.

їх бортиках зроблено маленькі отвори. Діадема, очевидно, була оздобою головного убору або зачіски. Подібні прикраси відомі в похованнях⁵ і як зображення на половецьких кам'яних статуях.

Мідний порожній бубонець-привіска (рис. 3, 2) має лимоноподібну форму і вушко для підвішування. Всередині його містилася маленька кулька. Ці вироби звичайно датуються X—XIII ст. Вони траплялися під час розкопок поховань у Саркелі — Білій Вежі і на Волзі⁶.

Золоті бляшки пластинчасті, краплеподібної форми, із загнутими краями (рис. 1, 5, 6). Лицьовий їхній бік прикрашає стилізоване зображення двох птахів і квітки (?). Бляшки, очевидно, виготовлені за допо-

⁵ Н. Е. Бранденбург. Вказ. праця, стор. 21—23.

⁶ В. А. Мальєм и М. В. Рихтер. Привеска-бубенчик.— ОИРД, стор. 134, рис. 20, 8; О. А. Артамонова. Могильник Саркела — Белой Вежи.— МИА, № 109. М.— Л., 1963, стор. 57, рис. 45; В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. Вказ. праця, табл. XV, рис. 4.

могою штампа, їхні бортики мають отвори для прикріплення до одягу. Точних аналогій даним прикрасам ми не знаємо.

Золота шийна гривня у вигляді півкола виконана з чотиригранного крученого дроту. На кінцях наявні вушка-застібки. Аналогічна гривня є в давньоруському скарбі XII — початку XIII ст., знайденому поблизу с. Ключинки колишньої Київської губернії⁷. Друга гривня (рис. 2, 4) випрямлена, виконана із срібного з позолотою крученого дроту товщиною 0,7—0,9 і довжиною 45 см.

Брошка (рис. 1, 7) із золота, краплеподібної форми. Лицьовий опуклий бік прикрашає складний орнамент з кручених золотих ниток, в центрі — голубий камінь. Ця брошка і одна золота бляшка, очевидно, становили одне ціле. Напевне, була й друга така сама пара, від якої збереглися бляшка і камінь-вставка (рис. 1, 4), аналогічний згаданому вище⁸. Браслети (рис. 2, 1) виготовлені з темно-синього скляного круглого в перерізі прута діаметром 6,5 мм. Подібні браслети були широко розповсюджені у Східній Європі⁹. Срібні браслети (рис. 2, 2) виконані з чотирьох дротиків товщиною 0,3—0,5 см. У верхній частині вони значно товстіші, ніж по краях. Кінці розплющені. Діаметр одного браслета 7 см. Точна аналогія йому є в похованні у валу Саркела¹⁰.

Срібні персні (рис. 1, 8, 9) скручені з двох дротиків товщиною 1 мм. Така сама каблучка, тільки бронзова, була знайдена біля с. Мужичеве колишньої Тверської губернії¹¹.

Золота каблучка має у верхній частині виступ у формі зрізаної піраміди з отвором посередині для вставки каменя. В похованнях кочівників каблучки цього типу нам невідомі. Золотий перстень-печатка характеризується серповидним профілем. На його щитку за допомогою наколів виконано негатив напису. Спільні за формою, але з прямокутним щитком персні наявні в Новгороді в шарах XIII—XIV ст.¹² Більш точних аналогій немає. Г. А. Федоров-Давидов зазначає, що у похованнях кочовиків знахідки пернів рідкісні¹³.

Бронзове дзеркало (рис. 3, 1) з хрестоподібним і арковим орнаментом має на тильній стороні підвищення для прикріплювання до пояса. Діаметр дзеркала 10 см. В літературі відомий лише один подібний екземпляр, який Г. А. Федоров-Давидов виділяє в окремий тип Ж—2¹⁴.

Лінза з гірського кришталю вправлена в металеву оправу, яка збереглася лише частково. Лінза кругла, опукла. Її діаметр 2,5, товщина 1 см. Очевидно, вона була амулетом, але не виключене і її практичне призначення.

Ніж залізний (рис. 3, 3) з кістяною орнаментованою ручкою. Довжина леза 13, ширина 2,5 см. Ручка складається з трьох частин: фігурної верхівки з візерунком у вигляді отворів, з'єднувальної частини і фігурного держака, кінці якого вирізані у формі пелюстків квітки.

Глек виконаний на гончарському крузі (рис. 3, 4). Вінця його мають листоподібну форму і нагадують античні ойнохої. Невисока шийка розширена біля вінець, плавно переходить у плічка і широкий тулуб. Кругла ручка йде від вінець до плічок. Дно посудини плоске. Глина чиста, добре відмучена і не має грубих включень. Стінки тонкі, черепок

⁷ Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954, табл. IV, 7.

⁸ Місце знахідки невідоме. Очевидно, друга брошка була пошкоджена при розкопках.

⁹ З. А. Львова. Восточноевропейские стеклянные украшения VIII—XII вв. М., 1961, стор. 6, рис. 2; О. А. Артамонова. Вказ. праця, стор. 82, 89, рис. 62, 67.

¹⁰ О. А. Артамонова. Вказ. праця, стор. 70, рис. 56.

¹¹ Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, табл. XII.

¹² М. В. Седова. Ювелирные украшения древнего Новгорода X—XVII вв.—МИА, № 65. М., 1962, стор. 225.

¹³ Г. А. Федоров-Давидов. Вказ. праця, стор. 41.

¹⁴ Там же, стор. 17, рис. 13.

оранжевого кольору. Близькі за формою глеки є в Криму, у Волзькій Булгарії, в Танкіївці і на Північному Кавказі¹⁵.

Мідний казан (рис. 3, 5) циліндричної форми, вінця злегка відігнуті, а стінки різко переходять у дно. Діаметр казана 32, висота 17, товщина стінок 0,1—0,2 см. Плоска ручка кріпилася до стінок за допомогою залізних заклепок. Казани в похованнях кочівників на території Донбасу

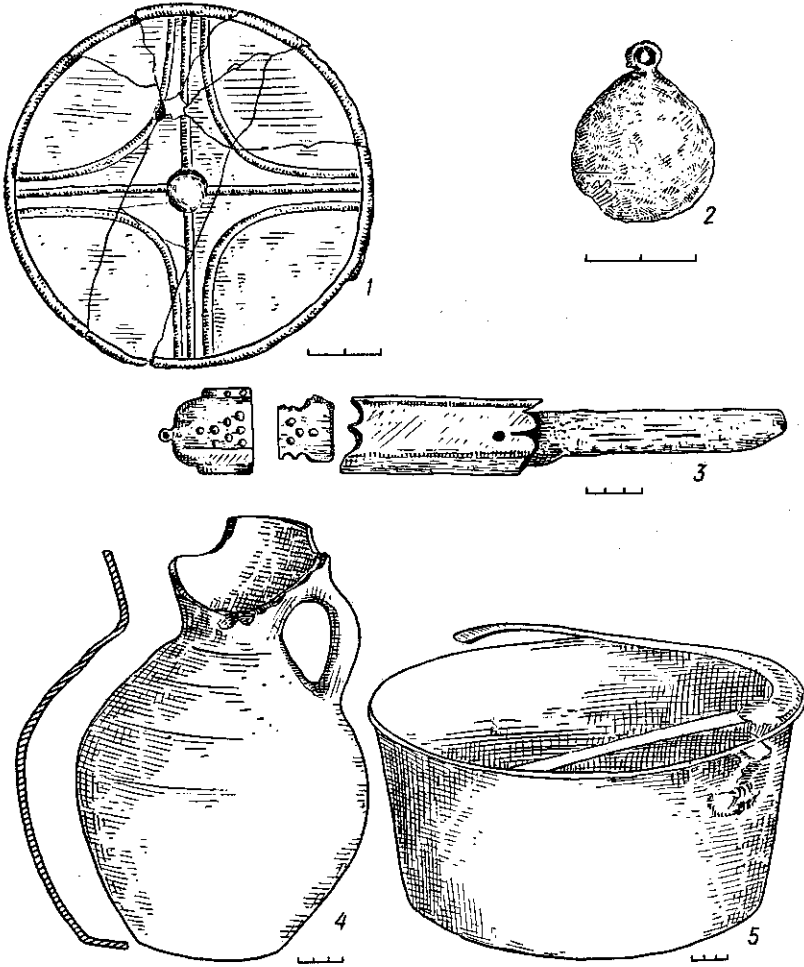

Рис. 3. Речі з поховання.

зустрічаються часто. Така знахідка, наприклад, трапилася у похованні воїна поблизу с. Грузьке¹⁶ і в кургані Велика Могила біля м. Курахове¹⁷. Датуються вони кінцем XII — початком XIII ст.¹⁸

Новоіванівське поховання належить знатній половчанці і може бути датоване кінцем XII — початком XIII ст. За багатством і різноманітністю інвентаря воно помітно виділяється серед пізньокочівницьких пам'яток на території Донбасу.

¹⁵ В. Ф. Генінг, А. Х. Халіков. Вказ. праця, стор. 77, 166, рис. 26, 3; 20; В. А. Кузнецов. Аланские племена Северного Кавказа.— МИА, № 106. М., 1962, стор. 136, рис. 3.

¹⁶ Фонди ДОКМ, інв. № 520.

¹⁷ С. К. Стороженко. Раскопки Кураховской курганной группы.— Археологические открытия 1970 г., 1971, стор. 297; ДОКМ, інв. № 521.

¹⁸ Ми не можемо погодитись з С. К. Стороженком (С. К. Стороженко. Вказ. праця, стор. 297), який датує поховання в кургані Велика Могила початком XII ст. Проти цього свідчить як інвентар (наприклад, стріли), так і тип поховання.

Богатое кочевническое погребение из Донбасса

Резюме

Статья посвящена материалам из погребения кочевницы у с. Новоивановка Амвросиевского района Донецкой области. Имеющиеся данные позволяют восстановить картину обряда погребения. Захоронение было произведено под курганной насыпью в прямоугольной яме. Над ямой находилось погребение лошади. Интересно крестообразное положение костяков коня и человека. Погребенная лежала головой на восток, в деревянном гробу; ее сопровождал разнообразный богатый инвентарь. Анализ последнего позволяет датировать погребение концом XII — началом XIII в.

С. О. БЕЛЯЕВА

Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині

Поселення поблизу с. Озаричі Конотопського району Сумської області розташоване за 2 км на південь від села, в ур. Лутимнини Грудки на горбі-останці, який омивається старицею*. Висота близько 2 м над рівнем давнього русла.

В жовтні 1971 р. тут проводилися розвідувальні розкопки (рис. 1). Для з'ясування стратиграфії і розмірів поселення було закладено шість шурфів, зроблено дві зачистки краю підвищення над старицею. Простежена така стратиграфія: під дерном потужністю 0,1 м залягає шар чорного гумусованого піску потужністю 0,2—0,45 м, а під ним — коричневого товщиною 0,16—0,2 м, нижче — світлий материковий пісок. Культурні залишки XIII—XIV ст. зафіксовані у ґрунті та підґрунті. У зачистці виявлено контури наземного житла прямокутної форми, значно пошкодженого пізнішою ямою.

Оскільки шурф № 6 показав інтенсивну насиченість шару знахідками, тут було закладено розкоп загальною площею 56 м². На глибині 0,2 м від поверхні на тлі світлого піску чітко окреслювались контури прямокутного у плані житла розмірами 7×5 м, орієнтованого з півночі на південь. На цій ділянці було також три ями. Яма № 1 розташована в південно-західному куті житла (рис. 2), кругла в плані, діаметром 1,4 м, з похилими стінками та рівним дном. Вона заповнена чорним гумусованим піском з фрагментами кераміки та кістками тварин, що свідчить про її господарське призначення. Яма № 2 виявлена у північно-західному куті, овальної форми, розмірами 2×1,8 м, глибиною 0,7 м від рівня підлоги. Вміст ями — біла глина, на дні — чорний гумусований пісок, під яким починався сірий, а потім жовтий материковий пісок. На її дні знайдено вінця чавунного казана. Яма № 3 розміщувалася в південно-східному кутку, мала овальну форму, розміри — 3×2,5 та глибину 0,9 м від рівня долівки. Заповнення аналогічне ямі № 2. На дні трапились розвали двох посудин.

Ями № 1, 3 частково перекривала біла глина. Біля ями № 2 також була глина. Житло зруйноване пожежею, бо зверху його вкривав суцільний шар вугілля, верхні шари глини, наявні всередині споруди, обпалені. Крім того, є сліди обпалених дерев'яних конструкцій, які частково зберегли своє первісне положення в північно-східному кутку. Тут залиши-

* Поселення відкрили автор та місцевий краєзнавець Б. П. Філіпенко в травні 1971 р.